

УДК 81'282:81'367.335.2(477.85/.87)
ББК 81.2 Ук-5

Михайло Ковальчук

**ГУЦУЛЬСЬКІ ДІАЛЕКТИЗМИ У ФУНКЦІЇ ОПОРНИХ СИНТАКСЕМ
У СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ПОЯСНЕННЯ
(на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова «Дідо Иванчік»)**

У статті на матеріалі художнього тексту охарактеризовано граматичні ознаки складних речень із значенням пояснення, у яких функції опорних слів виконують гуцульські діалектизми. Аналізовані складні речення, залежно від їх класифікації й типів, по-різному фіксують перехідні риси синтаксичного зв'язку в межах гіпотактичних відношень.

Ключові слова: *складне речення, предикативна частина, пояснювальні відношення, предикат, опорна синтаксема, діалектна лексема.*

Попри різноаспектність досліджень, вживання та функціонування діалектних елементів у художньому мовленні й надалі залишається актуальною проблемою в сучасній лінгвістиці на різних структурних рівнях мови. Особливо це стосується вивчення діалектних мовних явищ на рівні синтаксису складного речення на матеріалі малодосліджених текстів окремих художніх творів, що на визначеному історичному етапі відтворюють живе мовлення носіїв самобутніх діалектів української національної мови. Саме до таких мовних утворень, безумовно, належить гуцульський діалект, покладений в основу мовної тканини повісті Петра Шекерика-Доникова «Дідо Иванчік».

Метою розвідки є опис граматичних особливостей достатньо представлених у зазначеній пам'ятці художньої літератури складних речень з пояснювальною семантикою, у яких функцію опорних синтаксем виконують гуцульські діалектизми. Складні речення із значенням пояснення, які в синтаксичних працях з української мови отримували різне граматичне трактування, не були предметом дослідження на матеріалі оригінального й багатого на виражальні засоби гуцульського діалекту.

Серед сполучникових складних речень речення із значенням пояснення, зокрема, визначали як складносурядні [6, 625], як складнопідрядні [9, 300], як синкретичні сурядно-підрядні [2, 345; 7, 156 – 157]; в межах безсполучниковості їх відносили до конструкцій з різнофункціональними предикативними частинами з відповідною типологією [4, 56-90], з неоднорідними частинами [9, 351].

На матеріалі староукраїнської мови було обґрунтовано визначення складних речень з пояснювальною семантикою як речень з недиференційованими типами зв'язку між підрядністю і дворядністю в межах гіпотактичних відношень [1, 19; 4, 378 – 376]. Перехідні ознаки аналізованих складних речень підтверджуються встановленими в них граматичними показниками зазначених типів синтаксичного зв'язку. З одного боку, важлива роль опорного слова, що створює провалентну синтаксичну позицію, фіксоване розташування (постпозиція) пояснювальної предикативної частини, яка семантично конкретизує опорну синтаксему, позначають риси підрядного прислівного зв'язку з односпрямованою граматичною залежністю між частинами. З іншого боку, лексична семантика опорного слова у препозитивній частині пояснювальних речень є досить узагальненою. Відповідно, семантичний зміст постпозитивної частини складного речення не є прогнозований: конкретизація значення опорного слова значною мірою залежить від її синтаксичного складу. На основну пояснювальну семантику можуть накладатися додаткові відношення причини, наслідку, мети, які характеризують дворядний тип зв'язку з двоспрямованою граматичною взаємозалежністю між частинами.

Виявлені у романі «Дідо Иванчік» складні речення із значенням пояснення за синтаксичними функціями опорних лексем-діалектизмів, що семантично конкретизуються у пояснювальній постпозитивній частині, покласифіковано на такі граматичні різновиди: 1) речення з поясненням дії опорного предиката; 2) речення з поясненням ознаки дії препозитивного

предиката; 3) речення з поясненням іменного компонента препозитивного предиката; 4) речення з поясненням об'єкта дії препозитивного предиката.

У реченнях першого граматичного різновиду постпозитивна частина конкретизує лексичну семантику опорного препозитивного предиката-діалектизму:

*Народ цілу днину **набувавси** : _ пили та гуляли [8, 138].*

*Шинкарі **ввихалиси** _ одні доношували пиття в хату до повниці, а другі чєстували всіх гостей, нікого ни обминаючи з горівков [8, 242].*

*Ціла коршма людий з великого дива **задеревіла** _ усе мовчєло, ніхто й слівцем ни писнув [8, 181].*

*Надворі **помнєкло** _ наставала видлога тай зима розболаласи, боршєвіла під ногами так, шо годі було ступати [8, 206].*

Провалентну синтаксичну позицію у цих складних реченнях створюють діалектні лексеми із значенням безпосередньої дії, зміст яких конкретизується у пояснювальній частині. При цьому у першому і другому реченнях загальне значення опорного предиката конкретизується самими предикатами постпозитивної частини: **набувавси** (літ. *веселився* [3, 128]) – *пили та гуляли*; **ввихалиси** (літ. *поралися* [3, 191]) – *доношували, чєстували*. Натомість у третьому і четвертому реченнях семантичний зміст діалектних опорних предикатів розкривається усім семантико-синтаксичним складом пояснювальної частини: *(коршма людий) задеревіла* (тут – у знач. *застигла*) – *усе мовчєло, ніхто ни писнув*; **помнєкло** (тут – у знач. *потепліло*) – *наставала (видлога) тай (зима) розболаласи, боршєвіла під ногами...*

Як видно, семантико-синтаксичні відношення з основною пояснювальною семантикою між предикативними частинами аналізованих складних речень реалізується через лексико-семантичну відповідність опорного предиката-діалектизму та синтаксем-компонентів постпозитивної пояснювальної частини. Загальне значення опорного предиката конкретизується через вживання у постпозитивній частині семантично співвідносних синтаксем з лексичним значенням, часто тотожним або

близьким до літературного (відповідно: *пили та гуляли; доношували, частували*), синтаксем з незначними діалектними фонетичними відхиленнями від літературної форми (*мовчєло*), або ж співвідносних синтаксем-діалектизмів з вужчим у зіставленні з опорним предикатом лексичним значенням (*розболаласи, боршевіла*). Як додаткові семантико-синтаксичні відношення у цих складних реченнях проявляються значення способу дії, причиново-наслідкові.

У складних реченнях з поясненням ознаки дії опорного предиката постпозитивна пояснювальна частина семантико-граматично спрямована на конкретизацію діалектних лексем з адвербіальним значенням у складі опорного предиката. Саме ці синтаксеми виступають ядром висловлення у препозитивній частині, створюючи у поєднанні з дієсловом-предикатом провалентну синтаксичну позицію складного речення і передбачаючи пояснювальні відношення між предикативними частинами. У виявлених реченнях такі синтаксеми виражаються в основному прислівниками, порівняльними зворотами, дієприслівниковими зворотами, іменниками з адвербіальною семантикою. Функціонуючи в межах препозитивної частини, вони характеризують опорний предикат з погляду способу дії, часу дії:

В тій зимарці чювси він бізівно, _ нічо иго там ні пужіло, ні привижєлоси, ані ни причювалоси иму нічо [8, 196].

Пишли данцувати по-жєбівски, _ хто з ким хотів [8, 242].

Давно, то ни так було, єк тепер, _ ніхто ни сердивси восени за пашу згарьми та лісами, шо пасли її чюжжі кози [8, 54].

В тій боротьбі, то минало йиму так борзо життє, єк єсний ранок, _ навіть ни зчувавси, коли вно минало тай коли присідала йиго старіть [8, 436].

Табори, віходічі кожда у свій кут, плєсали, віпераючіси перед усим збірним народом, _ одна табора напротів другої [8, 77].

Цілу ніч си набували :_ іли, пили та данцували до білої днини в запусний понедівнок [8, 107].

Пояснювальні відношення у цих конструкціях виражаються насамперед через розкриття лексичного значення діалектних опорних синтаксем, виділених у попередній частині, за допомогою наявних у постпозитивній частині їх лексико-семантичних відповідників, контекстуальних конкретизаторів, або ж синтаксичним складом усєї пояснювальної частини. Пор.: *чювси бізівно* (літ. *безпечно* [3, 25]) – *нічо ні пужіло* (літ. *не лякало* [3, 159]), *ні привижелоси* (літ. *не ввижалося*), *ни причювалоси*; *пишли данцувати по-жебівски* (присл. від назви села *Жаб'є*) – *хто з ким хотів*; *було ни так, ек тепер* – *ніхто ни сердивси за нашу* (компаратив *ни так, ек тепер*, окрім основного значення способу дії, також вказує на час дії); *минало, ек єсний ранок* (у знач. *погожий ранок*) – *ни зчувавси, коли вно минало тай коли присідала йиго старіть*; *плесали, віпераючіси перед усим збірним народом* – *одна табора напротів другої* (стрижневий дієприслівник *віпераючіси* тут вжито у знач. *змагаючись*, що підтверджується синтаксичним складом і змістом наступної частини); *набувалиси цілу нічь* – *їли, пили та данцували до білої днини*. Виділена синтаксема *цілу нічь*, вжита у значенні часової тривалості дії, в пояснювальній частині уточнюється своїм семантичним відповідником – фраземою *до білої днини*. Це дає підстави віднести останнє речення саме до структур з поясненням ознаки дії препозитивного предиката, незважаючи на схожість за синтаксичним складом препозитивних частин з наведеним реченням у попередньому різновиді – див. вище: *(народ) цілу днину набувавси*. Як видно, у цьому реченні пояснено безпосередньо дію препозитивного предиката, оскільки наступна частина не має у своєму складі уточнювальних семантичних відповідників темпоральній синтаксемі *цілу днину*.

Таким чином, визначення та класифікація аналізованих складних речень значною мірою обумовлені синтаксичним складом пояснювальної частини, яка семантико-граматично спрямована і розкриває значення опорної синтаксеми. На основні семантико-синтаксичні відношення пояснення у

конструкціях з поясненням ознаки дії препозитивного предиката додатково накладаються значення насамперед способу дії, меншою мірою часу, місця, причиново-наслідкові.

У складних реченнях третього граматичного різновиду, виявлених у романі «Дідо Иванчік», опорним словом виступає іменний компонент препозитивного предиката. Оскільки семантико-синтаксична валентність властива насамперед дієслову, то можливість створення типової для пояснювальної семантики провалентної синтаксичної позиції забезпечується дієслівною зв'язкою. Однак визначальну роль у створенні семантичного поля для пояснення відіграє іменний компонент предиката – саме він виступає ядром висловлення попередньої частини складного речення. Постпозитивна частина таких конструкцій семантико-синтаксично спрямована на розкриття узагальненого значення опорних синтаксем, виражених здебільшого прикметниками або іменниками з певними діалектними ознаками:

*Пани завжди **хєтрі** були :_ ек зачєлоси шораз то бірше множити народу в горах, то й пани єли помаленьки пидпускати жидів у гори [8, 145].*

*Костюк наносив горівки терхами з міліївської горальні, бо вна тогди **нидорога** була _ пару трейцарів коштувало око старе [8, 231].*

*Був **пилкої** вдачі _ кортіло йго й з чюжєв чілідинов нираз у воросі си набути [8, 141].*

*Цураха вам вид мене, бо й я **чьоловік** _ ни дамси вам так борзо узєти пид ноги, ек то ви собі гадаєте [8, 208].*

У перших трьох реченнях прикметники у поєднанні з дієслівними зв'язками створюють провалентну синтаксичну позицію і семантично конкретизуються у постпозитивній пояснювальній частині. Прикметники у поєднанні з дієслівною зв'язкою типу **хєтрі** були, **нидорога** була, був **пилкої** **вдачі** (тут – у знач. *пристрасний*), виражаючи дієву ознаку, у синтаксичній літературі визначаються як предикатні прикметники [2, 102]. В аналізованих реченнях узагальнене значення цих прикметників уточнюється, як правило, цілим семантико-синтаксичним складом предиката пояснювальної частини:

були **хєтри** – ...єк зачєлоси множити народу, єли (літ. почали [3, 68]) помаленьки підпускати жидів у гори; була **нидорога** – пару трейцарів коштувало око старе; був **пилкої вдачі** – кортіло з чюжєв чїлідинов (літ. жінкою [3, 208]) у воросі (літ. разом [3, 191]) си набути. У четвертому реченні постпозитивна частина семантико-синтаксично конкретизує іменник **цьоловік** (тут – у значенні *мольфар, чарівник*). Разом із формально відсутньою дієслівною зв'язкою цей субстантив передбачає провалентну синтаксичну позицію і пояснення усім предикативним складом наступної частини: я (є) **чоловік** – ни дамси вам узєти під ноги. Порівняно зі складними реченнями з поясненням ознаки дії, в аналізованих структурах, насамперед з опорними прикметниковими лексемами, на основне відношення пояснення більшою мірою накладаються значення причини, наслідку, притаманні дворядному типові синтаксичного зв'язку. Натомість речення з опорним іменником мінімально позначає означальні відношення, що реалізуються у підрядному типі зв'язку.

Четвертий граматичний різновид виявлених у романі пояснювальних складних речень становлять структури з поясненням діалектної лексики у функції об'єкта дії препозитивного предиката. Саме об'єкт дії, виражений в основному іменником, виступає у препозитивній частині опорною синтаксевою, яка разом з дієсловом-предикатом створює провалентну синтаксичну позицію і передбачає пояснювальні відношення у складному реченні.

Поділили колєдницькі **колачі** :__ одні березі за березованє, другі скрипичьникови за йгранє, треті тримбіташеви за тримбітанє, а четверті конєм за ношінє колєдницьких колачів [8, 93].

Иванчік мав два креси :_ оден то капшівка, а другий – кременовий – старовітчєна [8, 159].

Водно вишукував собі икус роботу :_ єк ни йшов з кресом у ліс, то боднарив [8, 99].

*Ше до Юрія **отворитси гаразд на маржинку** – укриет зелена пашия царинки [8, 104].*

*Стрільчів у селі, бо йиму й в селі **годило на стрілецтві** :– куда си лиш повернув, туду бив звірину [8, 205].*

Як засвідчують наведені приклади, опорний об'єкт дії, на який спрямована основна пояснювальна семантика цих складних речень, входить до семантико-синтаксичного складу препозитивної частини. Предикати *поділили, мав, вишукував, отворитси гаразд* (тут – у значенні *настануть кращі часи*), *годило* характеризуються правобічною валентністю і передбачають наявність актанта-поширювача дії. Однак вони не створюють незаміщену синтаксичну позицію у складному реченні, як це характерно для складнопідрядних конструкцій із з'ясувальними відношеннями, оскільки їх дія вже поширюється на відповідний об'єкт – іменник-діалектизм, що виступає ремою висловлення у препозитивній частині. Саме цей об'єкт дії предиката семантико-граматично конкретизується у постпозитивній частині.

У виявлених в романі «Дідо Иванчік» пояснювальних структурах з опорним об'єктом дії можна виділити певні структурно-семантичні ознаки та закономірності. Так, у деяких реченнях опорним прямим об'єктом дії виступають лексеми з множинним або числовим значенням. Опорне слово, виражаючи кількісну ознаку, безпосередньо впливає на структуру постпозитивної частини. Пояснювальна частина виражається складною, ускладненою конструкцією, оскільки числівник або іменникова лексема у множинній формі, передбачаючи пояснення, як правило, співвідноситься з кількома предикативними частинами чи синтаксемами з зіставними, єднальними внутрішніми відношеннями: *мав **два креси** – оден то капшівка, а другий старовітчена; поділили **колачі** – одні березі, другі скрипичьникови, треті тримбіташеви, а четверті конєм.* У предикатній групі *вишукував **икус роботу*** прямий об'єкт має займенник атрибутивного типу (тут – у знач. *якусь*). Це словосполучення семантико-граматично конкретизується у постпозитивній частині однорідними предикатами з градаційними

відношеннями між собою: *як ни йшов у ліс, то боднарив*. У реченнях з поясненням непрямого об'єкта дії препозитивного предиката через опосередковане синтаксичне керування зв'язок між предикатом та об'єктом більш віддалений. Як наслідок, семантико-синтаксичний зміст наступної частини є не настільки прогнозований, як у реченнях із прямим опорним об'єктом дії. Пояснювальна семантика таких речень значною мірою залежить саме від семантико-синтаксичного складу постпозитивної частини і від можливості накладання додаткових значень – наслідку, причини, місця: *отворитси гаразд на маржинку* (літ. *на худобу* [3, 120]) – *укриєт пашия царинки; годило на стрілецтві* (в знач. *у полюванні*) – *(всюди) бив звірину*.

Аналіз показує, що виявлені в романі П. Шекерика-Доникова «Дідо Іванчік» складні речення із поясненням діалектизмів у функції опорних синтаксем характеризуються різним ступенем вияву перехідних типів синтаксичного зв'язку – підрядного з відношеннями односпрямованої граматичної залежності та дворядного з відношеннями двоспрямованої взаємозалежності.

Подальші дослідження діалектних особливостей на рівні синтаксису складного речення сприятимуть цілісному й різносторонньому описові граматичної системи гуцульського діалекту, дадуть змогу підкреслити його самобутність та неповторність серед інших діалектів української національної мови.

Grammar features of complex sentences with explanation meaning based on the material of the given text characterized in the article. The functions of basic words are fulfilled by Hutsyl dialects there. Complex sentences are analyzed according to the classification and types. They fix transitive features of syntax connection within hypotactic relation a different way.

Key words: *complex sentence, predicative part, explanatory relations, predicate, basis words, dialectical lexam.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Володимир Михайлович Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Гуцульські говори: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків, 1980. – 152 с.
5. Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку із значенням пояснення в староукраїнській мові / М. П. Ковальчук // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Зб. наук. пр.). – Вип. 8. – Ужгород, 2005. – С. 378 – 386.
6. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
7. Тишківська Н.Я. Синкретичні складні речення / Н. Я. Тишківська // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філологія. Вип. VIII. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 154 – 157.
8. Шекерик-Доників Петро. Дідо Иванчік: Роман у трьох частинах / Петро Шекерик-Доників. – Верховина: Гуцульщина, 2007. – 496 с.
9. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408с.